

ARSLAN, H. (2019). “Hibrit Savaş Unsurlarının Erken Kullanımı: Sıradışı Bir Terör Örgütü Fetö Vakası”, Journal of Academic Value Studies, Vol: 5, Issue: 5; pp: 933-941 (ISSN: 2149-8598).

HİBRİT SAVAŞ UNSURLARININ ERKEN KULLANIMI: SIRADIŞI BİR TERÖR ÖRGÜTÜ FETÖ VAKASI *

Early Usage of Hybrid War Elements: An Unusual Terrorist Organization FETO Case

**Doç. Dr. Hüseyin ARSLAN **

Polis Akademisi Başkanlığı, Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, Güvenlik Stratejileri ve Yönetimi Anabilim Dalı,
harslan341@gmail.com Ankara/Türkiye

ÖZ

Anahtar Kelimeler

Hibrit savaş, FETÖ, takiyye, Makyavelizm, pragmatizm.

Keywords

Hybrid War, FETO, Takiyya, Machiavellism, Pragmatism.

Hibrit savaşlar yeni savaş türlerinden biridir. Aslında Hibrit savaş terimi geçmişte kavramsal olarak doğrudan kullanılmamıştır. Ancak yöntemsel olarak bu savaş türünün dolaylı bir şekilde kullanıldığı ve savaş olgusu kadar eski olduğu görülmektedir. Yapılan çalışmalar hibrit savaş teriminin, 21. yüzyılın ilk on yılında kullanılmaya başladığını ortaya koymaktadır.

Hibrit savaş, birçok savaş unsurunun aynı anda kullanıldığı bir savaş türü olarak tanımlanmaktadır. Hibrit savaşın en belirgin özelliği, düzensiz harp taktiklerinin ve yüksek teknolojinin beraber kullanılmasıdır. Hibrit savaşın tercih edilmesindeki bir başka faktör ise faaliyetlerin mümkün olduğunca gizli yapılmasıdır. Bu şekilde hareket edilmesinin iki sebebi vardır. Birincisi müdahale edilen bölge halkı tarafından direnç oluşturulmasının önüne geçmek, ikincisi ise diğer devletlerin ve uluslararası toplumun müdahale şansını ortadan kaldırmaktır.

Hibrit savaşta teknolojiyen medyaya kadar uzanan çok çeşitli yöntemler vardır. Bu yöntemler savaşçılar tarafından uygulanmaktadır ve bu savaşçılar her türlü teknolojik yetkinlikler ile donatılmış askerler olabilirler. Ancak, sorun başkalarına dini motivasyon, ideolojik ve etnik kaygılarla hizmet eden askerlerin olasılığıdır.

Yukarıdaki açıklamada bizim için önemli olan, “dinî motivasyonla hareket eden” ibaresidir. Dolayısıyla bu makaledeki amacımız da din istismarı üzerine kurulan Fethullahçı Terör Örgütü (FETÖ)’nün belirlediğimiz hibrit savaş unsurlarını nasıl kullandığını analiz etmektir.

ABSTRACT

Hybrid wars are one of the new types of war. Actually, the term hybrid war has not been conceptually used directly in the past. However, it is seen that this type of war is used indirectly and it is as old as the phenomenon of war. The studies show that the term hybrid war has begun to be used in the first decade of the 21st century.

Hybrid war is defined as a kind of war where many elements of wars are used at the same time. The most distinctive feature of hybrid war is the combination of irregular warfare tactics and high technology. Another factor in choosing hybrid war is to make the activities as secret as possible. There are two reasons to act in this way; the first one is to prevent the formation of resistance by the people of the region and the second is to eliminate the chance of intervention by other states and the international community.

There are a variety of methods ranging from technology to media in hybrid war. These methods are implemented by warriors, and these warriors can be soldiers equipped with all kinds of technological competences. However, the problem is that the possibility of those soldiers who serve others with religious motivation, ideological and ethnic concerns.

What is important to us in the above statement is the phrase “acting with religious motivation”. Therefore, the aim of this article is to analyze Fethullahist Terrorist Organization (FETÖ), which was founded on religious abuse, how the uses the elements of hybrid war that we have determined.

* Bu çalışma 2-4 Mayıs 2019’da Şırnak’ta gerçekleştirilen Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Kongresi’nde sözlü olarak sunulan özet bildirinin tam metin halidir.

1. GİRİŞ

Savaş gerçeği insanlık tarihi kadar eski bir vakıadır. Bu vakıa, tarihin her döneminde var olmuş ve birbirleriyle doğrudan savaşan muhataplar için maliyetli, yıkıcı ve tahripkâr durumlar yaratmıştır. Dolayısıyla bu olgunun her zaman ve şartta kendisini yeniden üretebilmesi ve var olmaya devam etmesi bu konu hakkında çalışanların ortaya koyduğu paradigmalara yön vermiştir.

Tarihin kaydettiği önemli savaş stratejisyenlerinin savaş olgusu hakkında ortaya koydukları eserlere bu açıdan bakıldığında, bahsedilen paradigma değişikliklerinin izlerini ve ayrıca savaşların bir evriminin ve doğasının olduğunu görmek mümkündür.

Bu meyanda dönemselsel olarak, Thucydides'in "Peloponez Savaşı Tarihi", Thomas Hobbes'un "Leviathan", Carl Von Clausewitz'in "On War (Savaş Üzerine)" ve Kenneth N. Waltz'un "Man, The State and War (İnsan, Devlet ve Savaş)" isimli eserleri araştırmacıların başvuru kaynağı olarak öne çıkanlardır.

Klasik manada Thucydides'in eseriyle başlayıp Niccolo Machiavelli ve Thomas Hobbes'un çalışmalarıyla daha da anlam kazanan ve Joseph Bradford Carr, Hans J. Morgenthau, Kenneth N. Waltz ve Samuel Huntington gibi pek çok teorisyenin yazdıklarıyla yeniden üretilen savaş olgusuna devletler, tüm siyasi ve diplomatik yolların tıkanması sonucunda son çare olarak onay vermektedirler. Devletlerin son çare olarak başvurduğu savaşlar ve bunların yarattığı tahribatlar ise zaman zaman tarihin seyrini değiştirmiştir.

Savaşın mantığını, hedeflerini ve şeklini değiştirmiş büyük bir stratejisyen olan Carl Von Clausewitz "Savaş Üzerine (On War)" isimli eserinde devletlerin savaşlara son çare olarak başvurduğunu belirtmektedir. Clausewitz'e göre savaş, kendi irademizi kabul ettirmeye zorlamak için düşmana karşı güç kullanılmasıdır (Clausewitz, 1976, s. 75). Ayrıca Clausewitz, savaşı politikanın diğer araçlarla devam ettirilmesi ve siyasi hedefi olan savaşı da doğru savaş türü olarak kabul etmektedir. Clausewitz'in burada kastettiği, savaşların öncesi ve sonrasıyla siyasi süreçten farklı ve bağımsız bir fenomen olmadığı, aksine devletlerin karşılaştığı sorunların çözülmesinde ellerinde kalan son politik araç ve bu politikanın devamı olduğudur (Clausewitz, 1976, s. 87).

Günümüzde birbirinden farklı savaş türleri bulunmaktadır. Kısacası zamanın ve şartların değişmesinin getirdiği saikler savaşları da çeşitlendirmiştir. Yeni tür ya da yeni nesil olarak isimlendirilen bu savaşların da birbirinden farklı elementleri/unsurları, versiyonları ve hedefleri vardır. Hangi tür/nesil savaş çeşidi olursa olsun hepsinin ortak noktası, sosyal, siyasi, ekonomi vb. alanlarda stratejik çıkar amaçlı ve çatıştırmaya dayalı bir hedefinin olmasıdır. Bu hedefe ulaşmak için her yol mubah sayılmakta, gizlice hareket edilmekte ve konjonktürel şartlara göre geleneksel sınırlar dahi aşılarak insanlığın ürettiği her şey tahrip edilmektedir.

Bahsi geçen yeni tür/nesil savaş çeşitlerinden birisi de hibrit savaşlardır. İçinde pek çok unsuru, elementi, stratejiyi barındıran bu savaş çeşidi de -diğer pek çok türde olduğu gibi- her halükarda hegemonyalarını sürdürmeyi kendilerine amaç edinen küresel süper güçlerin elinde şekillenmektedir.

Hibrit savaşta kullanılan elementler/unsurlar açısından geniş bir yelpaze bulunmaktadır. Doğal olarak bu unsurlar insan eliyle uygulamaya sokulmaktadır. Savaşlarda teknolojiye kadar uzanan çok çeşitli yöntemler kullanılmaktadır. Kullanılan her yöntem, bu konuda eğitilmiş savaşçılar eliyle tedavüle sokulmaktadır. Teknolojik imkanlarla donatılmış askerler olmakla birlikte bu savaşçıların dinî, ideolojik ve etnik unsurlarla hareket etme ihtimalleri de vardır. Ayrıca bunların içinde kendini tatmin motivasyonu ile hareket eden gerilla, terörist ve yabancı savaşçılar da bulunabilir (Özer, 2018, s. 30).

Bu açıklamada "dini motivasyonla hareket eden" ibaresi bizim için önemlidir. Çünkü din istismarı üzerine kurulan Fethullahçı Terör Örgütü (FETÖ), hibrit savaş unsurlarını da kullanarak, din istismarı, takiyyeci, mubahçı ve faydacı yöntemlerle radikalleştirdiği militanları vasıtasıyla 15 Temmuz 2016'da Türkiye'yi işgal etme teşebbüsünde bulunmuştur.

Bu sebeple bu makale, din istismarı, takiyye, makyavelist ve pragmatist düşünce üzerine kurulan Fethullahçı Terör Örgütü (FETÖ)'nün belirlenen hibrit savaş unsurlarını nasıl kullandığını analiz etmek üzerine bina edilmiştir.

2. HİBRİT SAVAŞ KAVRAMI

Hibrit savaşın tanımı ve ne zaman başladığı konusunda tam bir mutabakat yoktur. Bu konuda çalışan düşünürler, buldukları donelere göre kendi kriterlerine göre hibrit savaşı tanımlamaya çalışmışlardır. Yapılan tanımlamaların ortak noktası ise hibrit savaşın çok boyutlu, gizli ve kompleks bir savaş türü olduğudur.

Bu nedenle hibrit savaş kavramının tanımına geçmeden önce "hibrit" teriminin etimolojik olarak ne anlama geldiğine bakmak yerinde olacaktır. Türk Dil Kurumu (TDK) sözlüğüne göre hibrit kelimesi isim olarak melez anlamına gelmektedir. Hibrit teknolojik anlamda da iki farklı güç kaynağının bir arada bulunması şeklinde tanımlanmaktadır (<http://www.tdk.gov.tr>). Buna karşın İngilizce Oxford sözlüğünde ise hibrit (hybrid) kavramı iki farklı maddenin birleşiminden oluşan maddeyi ifade etmek için kullanılmaktadır (<http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/hybrid>).

İçinde hibrit savaş dahil diğer pek çok türü barındıran savaş olgusu ise insanlık tarihi kadar eski bir gerçekliğe sahiptir ve uluslararası ilişkilerin en temel konularının başında gelmektedir (Dumlupınar, 2017, s. 69). Bu olgunun günümüzdeki farklı türlerinden biri olarak karşımıza çıkan hibrit savaş teriminin geçmişte kavramsal olarak doğrudan kullanılmadığı, buna karşın yönetsel olarak dolaylı bir şekilde kullanıldığı ve bu yöntemlerin amaçlarının ve hedeflerinin belli olduğu iddia edilmektedir (Johnson, 2018, s. 4). Bu yüzden hibrit savaşın da yönetsel olarak savaş olgusu kadar eski olduğunu kabul etmek mümkündür.

NATO Bilim ve Teknoloji Organizasyonu Direktörü Alan Shaffer'e göre ilk hibrit savaşçı M.Ö. 1000 yıllarında yaşamış olan Sun Tzu'dur. Shaffer'e göre, Tzu'nun: "*Savaş sanatı, savaştan önce düşmanı yenmektir. Eğer siz düşmandan uzaksanız, onun sizin yakın olduğunuzu düşünmesini sağlayın. Dolayısıyla, hasmı neyi savunacağını bilmeyen general taarruzda ustalaşır ve hasmı neye taarruz edeceğini bilmeyen general savunmada ustalaşır. Gizli operasyonlar muharebelerde vazgeçilmezdir. Ordular tüm manevrasını buna dayandırır.*" şeklindeki sözleri hibrit savaş konusundadır (Shaffer, 2018, s. 73).

Graham Fairclough, farklı perspektiflerden sunulan hibrit savaş tanımlarının özü itibarı ile karmaşık, hızlı değişen ve doğrusal olmayan bir çevre ön plana çıkardığını ve bu çevrede her biri kendi nihai hedeflerinin peşinde olan, çok sayıda aktörün var olabileceğini ifade etmektedir. Fairclough'a göre bunlardan bazıları, aktör devlet veya vekil devlet iken diğerleri kendilerini toplumun dışında gören ve aktif bir biçimde kendi durumlarını düzeltmeye çalışan suç unsurları veya toplum kesimleri olabilmektedir. Ayrıca Fairclough, daha önce devletin tekelinde olan bir etki oluşturacak araçlar sunan ve giriş engellerinin azalmasının sonucu olarak daha yaygın ve kolay ulaşılabilir bir hale gelen yeni teknolojilerin ortaya çıkmasının, bu aktörlerin çoğunu daha da güçlü kıldığından bahsetmektedir (Fairclough, 2018, s. 8).

Hibrit savaş konusunda önemli çalışmalar yapmış olan Frank Hoffman'ın aktardığı bilgilere göre, hibrit savaş terimi ilk defa Robert G. Walker tarafından kullanılmış ve 2007 yılında literatüre girmiştir (Hoffman, 2017, s. 9).¹ Hoffman, hibrit savaş kavramını; birçok savaş çeşidinin, esnek ve gelişmiş düşman tarafından o andaki şartlara en uygun olacak şekilde aynı anda kullanıldığı bir savaş türü olarak tanımlamaktadır. Hoffman, önümüzdeki dönemde konvansiyonel kuvvetlerin, gayri nizami harp unsurlarının, terörist grupların ve suç örgütlerinin aynı harekât alanında ve aynı zamanda mevcut olacaklarını iddia etmektedir. Ayrıca Hoffman, hibrit savaşta kullanılan unsurların operasyonel ve taktik anlamda yüksek derecede koordineli veya kaynaşmış biçimde faaliyet gösterdiklerine işaret etmektedir. (Hoffman, 2009, s.3).

¹ Prof. Dr. Mehmet Şerafettin Erol ve Dr. Şafak Oğuz yazdıkları bir makalede, "hibrit savaş", "melez savaş" ya da "birleşik savaş" olarak da adlandırılan "karma savaş" kavramını kullanmaktadır ve bu kavramın ilk defa "klasik harp ile özel harp faaliyetlerinin kesişimi" olarak tanımlayan Robert G. Walker'ın kullandığına işaret etmektedirler. Erol ve Oğuz, karma savaş teorisinin esas olarak Frank G. Hoffman ile özdeşleştiğini ancak Hoffman'ın, karma savaşın isim babası olarak Robert G. Walker'ı gösterdiğini belirtmektedirler. Bkz., Mehmet Şerafettin Erol-Şafak Oğuz, "Karma Savaş Teorisi ve Rusya-Ukrayna Savaşı", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, 18/2 Kış- 2018, s. 401.

3. HİBRİT SAVAŞIN HEDEFİ VE TERCİH EDİLME SEBEPLERİ

Yeni tür savaş olan hibrit savaşın yapay ya da gerçek mutlaka dayandığı bir hedefi ve tercih sebebi vardır. Hedef ve tercih sebebi belirlendikten sonra devreye uygulayıcılar yani aktörler girmektedir. Hibrit savaşın temel aktörü ise ya bizzat devletlerdir ya da devlet dışı aktörlerdir. Bu nedenle hibrit savaş devletler ve bu devletlerin aparat olarak kullandığı devlet dışı aktörler tarafından uygulanan ve içinde pek çok unsuru barındıran, çok boyutlu bir savaş türü olarak kabul edilmektedir.

Hibrit savaşların en temel hedeflerinin başında, karşı tarafın siyasi otoritesini ve devlet kurumlarını istikrarsız hale getirmek vardır. Bu şekilde karşı tarafın yönetiminde kaos ve iktidar boşluğunun yaratılması amaçlanmaktadır (Özer, 2018, s. 41). Çünkü bir ülkenin düşman olarak gördüğü diğer bir ülkeye doğrudan saldırması bir çatışma çıkması, tahribat ve yıkım demektir. Bu yüzden psikolojik hareket, psikolojik savaş, vekalet savaşı, siber saldırı, bilgi harbi vb. farklı oluşumları içeren hibrit tehditlerle düşmanın çökertilmeye çalışılması günümüzdeki savaşların vazgeçilmezleri olmuştur.

Hibrit tehditler ise çok geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır. Bu yelpazede, artık sınırları aşan küresel terörizm, düşük yoğunluklu seyreden asimetrik çatışmalar, bu çatışmaların ve terörün yarattığı göçler, güvenliğin olmadığı denizlerdeki korsanlık ve haydutluklar, sınır aşan organize suçlar, demografik sorunlar, özellikle otoriter ülkelerdeki yolsuzluklar, etnik çatışmaların körüklenmesi, teknoloji, başarısız devletler gibi birçok tehdit yer almaktadır (Özer, 2018, s. 40).

Bu açıdan bakıldığında hibrit savaşın tercih edilmesinde ön plana çıkan çeşitli faktörler ve belirgin özellikler vardır. Hibrit savaşın en belirgin özelliğini de düzensiz harp taktiklerinin ve yüksek teknolojinin beraber kullanılması oluşturmaktadır.

Hibrit savaşın bir başka önemli özelliği, savaş elementleriyle/unsurlarıyla beraber var olan diğer kabiliyetlerin her durumda farklı şekil ve zamanda kullanılabilmesidir. Başka bir ifadeyle hibrit savaş için belirgin bir doktrin oluşturmaya çalışmak, hibrit savaşın mantığına aykırı bir durumdur (Dumlupınar, 2017, s. 74).

Hibrit savaş faaliyetlerinin mümkün olduğunca gizli yapılması bu savaşın tercih edilmesindeki bir başka faktördür. Hibrit savaşta gizlilik esastır. Gizli hareket edilmesinin sebebi de müdahale edilen bölgede, yöre halkı tarafından direnç oluşturulmasının önüne geçmek ve diğer devletlerin ve uluslararası toplumun müdahale şansını ortadan kaldırmaktır. Bu nedenle faaliyetler konvansiyonel olmayan unsurlarla yürütülmelidir. Gizlilik gereği, açığa çıktığında ya da yakalandığında inkâr politikası ön planda olmalıdır. (Dumlupınar, 2017, s. 77). Dolayısıyla gizli hareket etmek, gizli kalabilmek ve bu uğurda amaca ulaşmak için her yolu mubah saymak hibrit savaşın olmazsa olmazlarından.

Afzal Ashraf, hibrit savaşın üç önemli özelliğini; şiddetin pasif kullanıcılığından aktif reaksiyona geçen siviller, asimetrik çatışma-devlet dışı aktörlerin güçlenmesi ve algı operasyonları olarak sıralamaktadır (Ashraf, 2018, s. 56-58). Ashraf'a göre hibrit savaşın en tehlikeli unsuru da devlet dışı aktörlerin güçlendirilerek büyük güçlerin vekili haline getirilmesi ve bu aktörlerin geçici bir süre için kullanılabilir olmasına rağmen küreselleşen dünyada uzun vadeli bir tehdidin aracı haline gelmeleridir (Ashraf, 2018, s. 62).

Hulasa, Türkiye açısından hibrit savaş kavramına, hedefine ve bu savaşın uygulayıcıları açısından tercih edilmesiyle ilgili aktardığımız bilgilere topyekûn baktığımızda Türkiye'nin böyle bir savaş türüyle yakın zamanda karşılaştığını görmekteyiz. Türkiye 15 Temmuz 2016'da, hibrit unsurlarla beraber farklı yöntem ve usulleri kullanarak, kendisini kurgulayan gücün istekleri doğrultusunda, amacına ulaşmak için takkiye sistemiyle gizlice hareket eden, varlığını tehdit edenleri yok etmeye şartlanmış ve bu uğurda her şeyi mubahlaştırmış, çıkarıcı radikal bir örgüt olan FETÖ'nün saldırısına maruz kalmıştır.

4. FETÖ VE HİBRİT UNSURLARININ KULLANIMI

Her ülkenin kendi güvenliğini sağlamak için kurduğu savunma sistemini oluşturan, silahlar, tanklar, uçaklar, gemiler, denizaltılar gibi savaş araçları siber ağlar üzerinden çalışmaktadır. Siber ağın en zayıf halkasını da o ağa müdahale eden insan unsuru oluşturmaktadır (Shaffer, 2018, s. 74). Bu insanların kasti yanlışları ya da farklı ajandalara sahip olması rakip ülkelerin bu sisteme sızmasını, o ülkeyi iç karışıklıklara sürüklemesini ve hatta dize getirmesini mümkün kılabilir. Dolayısıyla bir ülkenin başta güvenlik olmak üzere hayati öneme sahip sistemlerinin teslim edildiği insan unsurunun, farklı

odaklara hizmet etmek amacıyla, biat, takiyye, Makyavelist ve pragmatist usullerle yetiştirilmesi ve içinde bulunduğu ağı ele geçirmesi, o ülke için büyük bir tehdit ve tehlikedir.

Ne yazık ki Türkiye, büyük bir ihanet şebekesi haline gelen bu insan unsurunun varlığını uzun yıllar farkedememiştir. Legal yöntemleri ve devletin verdiği imkânları kendi lehine kullanıp başkalarına hizmet eden ve yıllarca büyük bir gizlilik içinde hareket ederek bütün güç odaklarını ele geçirmek için Türkiye'nin bünyesine sızan hain militanların yuvalandığı FETÖ, 15 Temmuz 2016'da Türkiye'ye son darbeyi vurmak için harekete geçmiştir. Bu terör örgütü, "hizmet hareketi" maskesiyle, 1960'lı yıllardan itibaren gerek yurtiçinde ve gerekse yurtdışında bulunduğu konjonktürel ortam sayesinde din motifini kullanarak ve dini istismar ederek büyük bir güce ulaşmış ve radikalleşmenin zirvesine çıkardığı militanları üzerinden 15 Temmuz'da en başından itibaren kurguladığı amacına ulaşmayı denemiştir.

Biat usulüyle kişilikleri silinen ve yeniden üretilen FETÖ bünyesindeki bu militanlar, yıllar süren bir tarihsel süreç dâhilinde devşirilmiş, kesin inançlı olarak Fethullah Gülen'in dostuna dost, düşmanına düşman ve şiddete meyilli olarak radikalleştirilmişlerdir. Bu radikalleşme ise çocukluk çağlarından itibaren örgütün "altın nesil" yetiştirme projesinin hücresel yapılanması olan "ışık evleri"nde biat yöntemiyle verilen sistematik endoktrinasyonla sağlanmıştır. Böyle bir tedrisattan geçirilerek "fabrika ayarları bozulan" altın nesiller, öğretilmiş davranışları içselleştirdikleri ve bunu bir hayat felsefesi hâline getirdikleri için aklını kullanma, muhakeme etme ve empatiden yoksun bir hâlde dayatılan her şeye baştan şartlanmaktaydılar.

Hibrit savaş unsurları açısından FETÖ'ye ve militanlarına bakıldığında en çok kullanılan yöntemlerin başında; takiyye yapmak, amaca ulaşmak için her şeyi mubah sayan Makyavelist yaklaşım ve faydacılığa/çıkarıcılığa dayalı pragmatist hareket etmek gelmektedir. Ayrıca Fethullah Gülen'e atfedilen kerametler, olağanüstü haller, fetvalar, rüyalar vb. aparatlar ise bu amaç için araçsallaştırılmıştır.

a. Takiyye

Hibrit savaş faaliyetlerinin açığa çıkmaması için gizli kalması gerektiğinin önemini yukarıda vurgulamıştık. Bu hibrit unsurun FETÖ'deki karşılığı takiyye yani kendini gizlemektir.

Takiyye sözlükte "bir kimseyi tehlikeden korumak" anlamındaki vaky (vikāye) kökünden türemiş olup "kendini korumak, sakınmak" anlamına gelmekte ve zorunlu durumlarda başvurulabilecek bir kolaylık, bir ruhsat olarak kabul edilmektedir (Öz, 2010, s. 453).

Fethullah Gülen'in en önemli takiyyelerinden birisi, Nurcu olmadığı halde kendisini Nurcu gibi göstermesidir (Arslan, 2016, s. 28; Dinç, 1998, 34). Bu şekilde Gülen, hazır halde bulunduğu Risale-i Nur hareketinin üzerine kaçak villalar inşa ederek kendisini yerelden küresele taşımıştır (Arslan, 2016, s. 22, 204).

Gerçek amacını gizleyen FETÖ elebaşı Gülen, sistematik bir hâlde ışık evleri, kamplar, pansiyonlar, dershaneler ve okul ağları kurmuştur. Bu ağlar üzerinden verdikleri eğitimle takiyyeyi çok iyi kullanan ve adını "altın nesil" koyduğu militanlar yetiştirmiş ve bu militanları devlete sızdırmıştır. Gülen'in, gizlilik felsefesiyle devlete sızdırdığı altın nesilden beklentisi ise kendi yönetiminde yeni bir Türkiye ve yeni bir dünya inşa etmektir (Yavuz, 2005, s. 298; Arslan, 2016, s. 23, 89-90, 204). Gülen'in bu ütopyası, tıpkı bir kitlenin kendince ideal bir toplum, bir üst amaç olarak da ideal bir dünya yaratma beklentisiyle paralellik arz etmektedir.

Bir ironi yaparak realiteyi "Sızıntı Dergisi" üzerinden açıklamaya çalışırsak; Gülen ve örgütü amacına ulaşmak için neşrettikleri "Sızıntı Dergisi"nin temel felsefesini yansıtır bir halde her tarafa, her gönüle sızmakla kalmamış, çizilen hedef doğrultusunda "sızıntı" devletin bütün kurumlarına ve kılcal damarlarına kadar yapılmıştır (Arslan, 2016, s. 111-112). Bu sızma eylemi, takiyye usulüyle öylesine gizli yürütülmüştür ki bunun kronolojik tarafını Gülen'den başkasının bilmesi mümkün değildir.

Nitekim F. William Engdahl, kaleme aldığı *Whom The Gods Would Destroy* isimli kitabında, takiyye usulünü çok iyi kullanan Gülen'in militanlarına şu şekilde hitap ettiğini aktarmaktadır: "Bütün güç merkezlerine ulaşana kadar hiçbiriniz kendisini belli etmeden sistemin damarlarına doğru hareket etmelisiniz. Koşullar hazır olana dek onlar da (takipçiler) aynen böyle devam etmelidir. Eğer onlar zamanından önce bir şey yaparsa, dünya başımızı ezecek ve her yerde Müslümanlar zarar görecektir. Devletin bütün gücünü alıncaya kadar beklemelisiniz. O zamana kadar atılan herhangi bir adım çok erken

olur. Bu tıpkı tam 40 gün beklemeden bir yumurtayı kırma gibidir. Bu da yumurtanın içindeki civcivi öldürmek demektir.” (Engdahl, 2016, s. 19; Arslan, 2016, s. 139)

Hibrit unsurların en önemli ilkelerinden biri olan gizlilik unsuru hakkında Gülen'in militanlarına takiyeyi nasıl uygulamaları gerektiği hakkındaki söylemini içeren Engdahl'ın bu satırları, takiyye stratejisinin FETÖ militanlarınca nasıl uygulandığını ortaya koyan pek çok örnekten sadece küçük bir katedir.

b. Makyavelist ve Pragmatist Yaklaşım

Hibrit unsurların kullanılmasındaki temel gayelerden birisi her ne olursa olsun zafere ulaşmak için her yolun mubah sayılması ve bu uğurda fayda sağlayacak her şeyin göze alınmasıdır.

Toplum tarafından, zafere/amaca ulaşmak için her yol mubahtır, şeklinde algılanan Makyavelist düşünce ve bu düşünce doğrultusunda pragmatist (çıkarıcı/faydacı) hareket tarzı FETÖ'nün en büyük dayanaklarından biri olmuştur.

Bu uğurda FETÖ elebaşı Gülen, militanlarına kendi çıkarları doğrultusunda amaçlarına ulaşmak için her yolu mubah saymalarını sağlayacak çeşitli fetvalar vermekten çekinmemiştir. Bu amaç için Mecelle'nin külli kaidelerinden hareket edilmiş ve Mecelle'nin 21. maddesinin “Zaruretler, memnû' olan şeyleri mubâh kılar (Zaruretler/zorluklar, yasak/haram olan şeyleri mubah/helal kılar)” hükmü uygulanmıştır (Arslan, 2016, s. 145).

Bu ve benzer fetvalar FETÖ'cülerin cepheye sürülmesinde ya da onlara ayar verilmesinde temel ölçüt olarak uygulanmış ve karşılaşılması muhtemel engeller/müşküller bu anlayışla topyekûn çözüme kavuşturulmuştur.

Kitle psikolojisinde, "sonuç ne olursa olsun amaca ulaşma" dürtüsü şeklinde kavramsallaştırılan söylem, bir kitle hareketini gerçekten incelenmeye değer kılan temel özelliklerin başında gelmektedir. Söylemdeki "sonuç ne olursa olsun amaca ulaşma dürtüsü" hastalıklı bir ruh halinin yanı sıra kitleye katılan bireydeki bilinç kaybına da işaret etmektedir. Bu nedenle kitle, bilinç kaybı halinin kaybolmasını önlemek, kitledeki sürekliliği sağlamak ve kitledeki nefreti yöneltmek için mutlaka bir düşman üretmelidir. Çünkü bir kitlenin varlığının temel gayesi olan ideal bir toplum ve ideal bir dünya yaratmaya engel olan düşmanın bertaraf edilmesi zorunludur ve bunun için her türlü yol mubahtır. Bu yolun hiçbir şekilde sorgulanması ve yargılanması da mümkün değildir.

FETÖ de yıllarca bu anlayışla hareket etmiş, kendi çıkarı için Makyavelist/mubahçı ve pragmatist/faydacı yaklaşımı sonuna kadar kullan(dır)mıştır.

c. Olağanüstü Haller, Kerametler ve Rüyalarda

Hibrit savaşta “dini motivasyonla hareket eden” savaşçıların stratejik hedeflere yönlendirilmesinde kullanılan saiklerin başında bu dini motiveyi sağlayan lider gelmektedir. Savaşçıların motivasyonlarının sağlanmasında lidere bakış tarzının, ona olan sadakatin ve onda var olduğuna inanılan olağanüstü özelliklerin ve kerametlerin payı büyüktür. Kendisine kutsiyet atfedilen lider ve o liderin kendisinden, her bir uzvundan ve kullandığı eşyalardan sadır olan keramet, olağanüstü hal, fetva, rüya vb. unsurlar onun peşinden gidenleri cezbetmekte ve onları hipnozlamaktadır. Dolayısıyla liderlerinin her yönüyle kutsanmış bir varlık olduğuna inandırılan takipçilerin korkularından, içinde buldukları zor durumdan kolayca sıyrılıp kurtuluşa ereceklerine ve ödül olarak cenneti kazanacaklarına olan inancı tamdır.

Elias Canetti'nin bu konuda yazdıkları tam da bu durumu ortaya koymaktadır. Canetti; “İnsanı bilinmeyen dokunuşundan daha fazla korkutan hiçbir şey yoktur” demektedir. Canetti'ye göre insan kendisine değen şeyi görmek ve tanımak, hiç değilse sınıflandırmak istemekte ve yabancı herhangi bir şeyle fiziksel temastan her zaman kaçınma eğilimindedir. Canetti, karanlıkta beklenmedik bir dokunuşun sebep olduğu korkunun, paniğe kadar varabildiğini ifade ederken, pek çok şeye karşı ve özellikle tam olarak kavranamayana karşı duyulan korkunun, kitlenin ilk nüvesini oluşturduğunu belirtmektedir. Canetti'ye göre insan, bu dokunulma korkusundan yalnızca kitle içinde kurtulabilir ve korkunun karşısına dönüştüğü tek durum budur (Canetti, 2006, s. 15-16). Canetti'nin dokunulma korkusu olarak ifade ettiği ve bilinmeyene karşı duyulan bu korku aslında Tanrı korkusudur. Bu nedenle dini bir kitlenin oluşumunu sağlayan sebep de tam olarak Tanrı korkusudur. Bu tarz dini kitlelerde

"Tanrı" tam olarak bilinemeyendir ve kitle içindeki kişi kendisine kutsiyet atfedilen, olağanüstü haller ve kerametlerle donatılmış olduğuna inanılan dini bir lider ve bu liderin yönetimindeki kitle vasıtasıyla korkularından kurtulabilir ve sonunda ödül olarak cenneti kazanabilir.

Canetti'nin, kişi kendisine kutsiyet atfedilen dini bir lider vasıtasıyla Tanrı korkusundan kurtulur şeklindeki açıklamasından Fethullah Gülen'e baktığımızda, onun sahip olduğu olağanüstü halleri ve kerametleri Hz. Peygamber dâhil hiçbir beşerde görmek mümkün değildir.

Bu yüzden FETÖ militanları Gülen'in Allah ile direk konuştuğuna inanmakta, korkularından ve içlerinde buldukları zor durumdan kurtulmak için onun saç telinden, kullandığı çamaşırlardan, rüyalarından medet ummaktadırlar. Çünkü bu militanların biat usulüyle beyinlerinin yıkanması, aldıkları eğitim sebebiyle katıldıkları kitleye tamamen teslim olmaları bu durumun bir tezahürüdür.

FETÖ militanlarının kesin inançlı olarak içlerinde bulunduğu bu durumu daha iyi kavrayabilmek için yine kitle psikolojisi hakkında eserler yazan düşünürlerin söylediklerinden hareketle konunun daha iyi anlaşılmasını sağlamak mümkündür.

Nitekim Eric Hoffer "Kesin inançlı" olarak tabir ettiği bireyin kitleye tabi oluşunu iki sebebe dayandırmaktadır: Değişiklik isteği ve başka bir insan olma arzusu (Hoffer, 2010, s. 11). Bu iki sebeple kitleye katılan birey, bilinçten yoksun tamamen bilinçaltı ile hareket eden, kendisine telkin edilen düşünceleri anında, neye mal olursa olsun uygulamaya hazır, duygu ve düşünceleri kitledeki diğer bireylerle aynileşmiş bir bireydir. Bu özellikleri taşıyan bir insan artık kendisi değildir, iradesi kendisine rehber olmaktan çıkmış ve bir otomat haline gelmiştir (Le Bon, 1997, s. 28).

Gustave Le Bon kitle üyelerini böylesine olumsuz özellikleri olan bir varlığa bağlayan sebepleri ise şöyle sıralar: *"Kişisel yarar, aile hepsi feda edilmiştir. Nefsi korumak içgüdüğü bile onlarda kaybolmuştur, o kadar ki, istedikleri tek ödül çoğu defa şehit olmaktır. İmanın şiddeti, sözlerine büyük bir telkin gücü verir. Halk, güçlü iradeye sahip olan adamı daima dinler. Kitle halinde bulunan bireyler bütün iradelerini kaybettiklerinden, iradeye sahip olan kimseye içgüdüsel olarak dönerler."* (Le Bon, 1997, s. 106-107).

Sigmund Freud da bu konuda tamamen "lider" üzerine temellenen bir kitle kuramı geliştirmiştir. Freud'a göre, kitlenin kendine has karakteristik özellikler taşımasının, aynileşmesinin altında yatan neden kitlenin bütün üyelerinin lideri, kendi ben ideali yerine koyması ve lidere şehvi bir bağla bağlanmasıdır (Freud, 1975, s. 62)

FETÖ militanları da liderleri Fethullah Gülen'e şehvi bir bağla bağlıdırlar ve onun kutsi bir varlık olduğuna inanmaktadırlar. Bu körü körüne inanç onlarda bir saplantı halindedir. Çünkü Gülen onlar için olağanüstü özelliklere ve kerametlere sahip Allah ile perdesiz konuşabilen neredeyse yarı tanrı mesabesinde bir varlıktır. Nitekim Latif Erdoğan bu durumu teyit etmekte ve hizmet ettiği dönemde Gülen'in kendisine; "Allah benimle konuştu. Doğru, ben kâinatı Muhammed'in hatırına yarattım; ama senin hatırına devam ettiriyorum." dediğini aktarmaktadır (Erdoğan, 2016, s. 33; Arslan. 2016, s. 78).

FETÖ militanlarının Gülen'e kesin inançlı olarak bağlı olduklarının ve onun herhangi bir uzvundan ya da eşyasından kurtuluşa ereceklerine olan inancın bir başka göstergesini Yeni Şafak gazetesi 25 Mart 2019 tarihinde haberleştirmiştir. Haberde, FETÖ'nün avukatlık yapılanması hakkında İstanbul Cumhuriyet Başsavcılığı Terör ve Örgütlü Suçlar Bürosunca hazırlanan ve İstanbul 37. Ağır Ceza Mahkemesince kabul edilen iddianamede yer alan bilgiler ifşa edilmiştir. Haberin ayrıntısında, iddianameden hareketle, sanık olarak yer alan firari avukat Bekir Yavuz Tapar ile hakkında FETÖ'den soruşturma açılan Efrahim Özcan arasında geçen ByLock yazışmalarının çözümlendiği ve bu çözümlemeyle örgütün sapıtmışlığının bir kez daha ortaya konulduğu bilgisi yer almaktadır. Gazetenin yine iddianameye dayandırdığı verilere göre FETÖ elebaşının ABD'den getirilen saç tellerinin 17-25 Aralık yasa dışı dinleme ve Selam-Tevhid kumpas davalarından tutuklu eski polisler verildiği, sanıkların da duruşmaya bu kılımlarla çıktığı tespit edilmiştir. İddianamede yer aldığı ve çözümlendiği şekliyle ByLock yazışmalarında Tapar ve Özcan'ın 5 Ocak 2016 tarihinde birbirlerine gönderdikleri mesajlar şöyledir:

"BEKİR YAVUZ TAPAR: *Abi 'dest-i mal' emanetiniz bende. Bilginize. Bana şahitliğimden dolayı vermiş olduğunuz saç tellerinden tam on tane çıktı. Tam içerdekilerin (cezaevindekilerin) sayısınca... Hülasa bana kalmadı. Bu fakire bir saç teli hediye ederseniz artık. (Tutuklu polisler) Ondandır bir parça ile (..) duruşmaya çıkacaklar.*

EFRAHİM ÖZCAN: *Tamam inş."* (<https://www.yenisafak.com>).

Yeni Şafak gazetesinin haberinde ayrıca, sapkın FETÖ'cülerin daha önce de elebaşı Fetullah Gülen'in ağzını sildiği peçeteyi yediği, kestiği tırnakları saklamalarıyla gündeme geldikleri ve bazı FETÖ'cülerin, elebaşı Gülen'in kullanılmış atletini giyip uydukları, tıraş sonrası kıllarını paylaştıkları iddialarına yer verilmiştir.

FETÖ militanlarının, aldıkları eğitim gereği, kendilerini kurtaracağına inandıkları bir başka enstrüman ise rüya metaforudur. Yıllarca Gülen'in gördüğü rüyalarla her türlü işe kanalize edilen hapishanelerdeki militanlar kurtuluş rüyaları görmektedirler. Bu rüyalarda Hz. Peygamber ve Hz. Yusuf ile beraber cemaatle namaz kılmaktalar ve bu esnada hapishane duvarları yıkılarak kurtulmaktadırlar. Ancak ilginç olan bu militanların rüyalarına kurtarıcı olarak Hz. Peygamber ve Hz Yusuf dışında başkalarının da girmesidir. Kasım 2016 ABD başkanlığı seçimleri döneminde, önce kesin kazanacağına inandıkları Hilary Clinton, Clinton seçilemeyince, Donald Trump kurtarıcı olarak FETÖ'cülerin rüyalarını süslemiştir.

Hapisteki FETÖ'cülerin Hz. Peygamber ve Hz. Yusuf üzerinden maneviyat yükledikleri rüyalarla kurtulma çaresizliği, aldıkları tedrisat ve kültür gereği anlaşılabilir. Ancak önce Hillary Clinton'u, bu rüya tutmayınca Donald Trump'ı görmeleri, aslında hapistekilerin çaresizliklerinin bir dışa vurumu olduğu kadar en başından itibaren "hizmet"i kime yaptıklarının ve kimlerden medet umduklarının açık bir göstergesidir (Arslan, 2017, s. 46).

Neticede hibrit savaşta kullanılan dini motivasyon unsuruyla hareket eden bir örgütün liderine kutsiyet atfedilmesinin militanların stratejik hedeflere yönlendirilmesindeki etkisi bağlamında FETÖ örneği üzerinden yukarıda aktardıklarımız, FETÖ militanlarının aldıkları tedrisat gereği Gülen'i nasıl konumlandıklarının bir göstergesidir.

5. SONUÇ

Hibrit savaş tarihsel bir vakıadır. Bu savaş türü birçok savaş unsurunun aynı anda kullanıldığı bir savaş çeşididir. Bu unsurlar sayesinde düşman bir devletin ele geçirilmesi ya da çökertilmesi planlanmaktadır.

Hibrit savaşın en belirgin özelliği, düzensiz harp taktiklerinin ve yüksek teknolojinin bir arada kullanılmasını sağlamasıdır. Bu tür savaşın tercih edilmesindeki bir başka önemli faktör de hibrit savaş faaliyetlerinin mümkün olduğunca gizli tutulmasıdır. Bu şekilde gizli hareket edilmesinin iki ana sebebi bulunmaktadır. Bunlardan birincisi hedef seçilen ve müdahale edilen yerin bölgede yaşayan halkın direnç göstermesinin önüne geçmektir. İkincisi ise diğer devletlerin ve uluslararası toplumun duruma müdahale şansını ortadan kaldırmaktır.

Hibrit savaş yürüten güçler hedef seçtikleri ülkeyi yetiştirdikleri, besleyip büyüttükleri içerideki işbirlikçileri ya da terör örgütleri vb. vasıtasıyla çökertmektedirler. Bunun için ellerindeki her türlü enstrümanı devreye sokmaktadırlar.

Türkiye böyle bir tehditle 15 Temmuz 2016'da FETÖ eliyle çok acı bir şekilde yüzleşmiştir. Fethullah Gülen, kendi yönetiminde yeni bir Türkiye ve yeni bir dünya inşa etmek amacıyla, hibrit unsurları da harmanlayarak, din istismarına dayalı eğitim sisteminden geçirerek tek tipleştirdiği ve "altın nesil" ismini verdiği "mankurtlaştırılmış biatlı robotik bireyler"den oluşan radikal bir terör örgütü kurmuş ve bu örgütle Türkiye'yi teslim almak istemiştir. Bu amaç için hibrit yöntemler dahil her türlü unsur takiyye, makyavelizm ve pragmatizm felsefeleriyle harmanlanmış ve bunlardan sonuna kadar faydalanılmıştır. Ayrıca, keramet, olağanüstü hal, fetva, rüya vb. aparatlar bu amaç için araçsallaştırılmıştır.

Bu yüzden FETÖ, bukalemunvari bir terör örgütüdür. Hibrit savaş unsurlarından, takiyyeci, mubahçı ve faydacı sistemlerden istifade etmekten hiç çekinmemiş ve her türlü şekle girmiştir. Bu açıdan güvenlik teorileri kapsamında sivil alanda legal görünümlü yapılarla meşruiyet kazanmayı da becermiştir. FETÖ büyük bir gizlilik içinde, sinsice hareket etmiş ve illegal yöntemlerle Türkiye'de seçimle gelen bir siyasi iktidarı devirmeyi ve yasal demokratik düzeni kökten değiştirmeyi amaçlamıştır. FETÖ bu amaç için başta istismar ettiği dini ideolojik bir araç olarak kullanmaktan ve araçsallaştırdığı diğer aparatları tereddüt etmeden kullanmaktan hiç çekinmemiştir.

Bu nedenle radikal bir terör örgütü olan FETÖ'nün kesin mağlubiyete uğratılması için her türlü yolla harmanlayıp kurduğu sistemin çok iyi bir analizle çözümlenmesine ve sonrasında hiçbir bahaneye ve ataletle sığınmadan çökertilene kadar büyük bir ivmeyle bu mücadelenin sürdürülmesine ihtiyaç vardır.

KAYNAKÇA

- Arslan, H. (2016). Dini Gruplar ve Siyaset -2 FETÖ/PDY, Ankara Okulu Yay., Ankara.
- Arslan, H. (2017). "Rüya Metaforu Üzerinden Din İstismarı: FETÖ Örneği", Liberal Düşünce, Yıl: 22., S. 87: 33-47.
- Ashraf, A. (2018). "Hibrit Savaş ve Kültür" (Ed.: Yücel Özel, Ertan İnaltekin, Çev.: Melih Arda Yazıcı), Savaşın Değişen Modeli: Hibrit Savaş, MSÜ Basımevi, İstanbul: 56-62.
- Canetti, E. (2006). Kitle ve İktidar (Çev.: Gülşat Aygen), Ayrıntı Yay., 3. baskı, İstanbul 2006.
- Clausewitz, C. V. (1976). On War, Princeton: Princeton University Press.
- Diñç, A. (1998). "Fethullah Gülen: Cevap Veriyorum", Aksiyon Dergisi, S. 183: 18-35.
- Dumlupınar, N. (2017). "Hibrit Savaş: İran Silahlı Kuvvetleri", ANKASAM Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi, Hibrit Savaşları Özel Sayısı, 1 (2): 68-105.
- Erdoğan, L. (2016). Şeytanın Gülen Yüzü, Turkuvaz Yay., İstanbul.
- Engdahl, F. W. (2016). Whom The Gods Would Destroy, mine.Books, Wiesbaden, Germany.
- Erol, M. Ş. & Oğuz, Ş. (2018). "Karma Savaş Teorisi ve Rusya-Ukrayna Savaşı", Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 18/2: 399-415.
- Fairclough, G. (2018). " Tank, Fare ve Rekabetçi Pazar: Hibrit Savaşa Yeni Bir Bakış" (Ed.: Yücel Özel, Ertan İnaltekin, Çev.: Melih Arda Yazıcı), Savaşın Değişen Modeli: Hibrit Savaş, MSÜ Basımevi, İstanbul,: 7-20.
- Freud, S. (1975). Kitle Psikolojisi (Çev.: Kamuran Şipal), Bozak Yayınları, İstanbul.
- Hoffer, E. (2010). Kesin İnançlılar (Çev.: Erkil Günur), Plato Film Yayınları, İstanbul.
- Hoffman, F. G. (2007). Conflict in the 21st century: The rise of hybrid wars. Potomac Institute for Policy Studies Arlington. http://www.projectwhitehorse.com/pdfs/HybridWar_0108.pdf, Erişim Tarihi : 20 Mayıs 2019.
- Hoffman, F.G. (2009). Hybrid vs. compound war. Armed Forces Journal. <http://armedforcesjournal.com/hybrid-vs-compound-war/>, Erişim Tarihi: 20 Mayıs 2019.
- <http://www.tdk.gov.tr>, Erişim Tarihi: 20 Mayıs 2019.
- <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/hybrid>, Erişim Tarihi: 20 Mayıs 2019.
- <https://www.yenisafak.com/gundem/kumpascilara-kil-servisi-3452883>, Erişim Tarihi: 25 Mayıs 2019.
- Johnson, R. (2018). "Hibrit Tehdidin Tarihsel Evrimi" (Ed.: Yücel Özel, Ertan İnaltekin, Çev.: Melih Arda Yazıcı), Savaşın Değişen Modeli: Hibrit Savaş, , MSÜ Basımevi, İstanbul:1-6.
- Le Bon, G. (1997). Kitleler Psikolojisi (Yay. Haz.: Yunus Ender), Hayat Yayınları, İstanbul.
- Öz, M. (2010). "Takiyye", İslam Ansiklopedisi, TDV Yay., C. 39, İstanbul: 453-454.
- Özer, Y. (2018). "Savaşın Değişen Karakteri: Teori ve Uygulamada Hibrit Savaş", Güvenlik Bilimleri Dergisi, 7 (1): 29-56.
- Shaffer, A. (2018). "Geleceğin Savaşları ve Hibrit Savaş Bağlamında Gelişen Teknolojiler" (Ed.: Yücel Özel, Ertan İnaltekin, Çev.: Melih Arda Yazıcı), Savaşın Değişen Modeli: Hibrit Savaş, , MSÜ Basımevi, İstanbul: 73-76.
- Yavuz, M. H. (2005). "Neo-Nurcular: Gülen Hareketi" (Der.: Tanıl Bora, Murat Gültekingil), Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce İslamcılık, C. VI içinde, İletişim Yay., İstanbul: 295-307.